

تبیین نقش خدمات وقف در توسعه ی شهر اصفهان

محمد مهرافزون

دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه ریزی شهری دانشگاه خوارزمی تهران

Mohammad_mehr90@yahoo.com

رضوان دارایش

کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه ریزی شهری

چکیده

گل واژه ی سه حرفی معنوی و مادی وقف یکی از مؤثرترین و کاربردترین مقوله ی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در سرزمین مشرق زمین است و آن مقدار مالی است که خیران و نیکوکاران به انتخاب و صلاح دیدشان از املاک و اموال شخصی خویش خارج می کنند و آن را به مالکیت حقیقی اش یعنی خداوند رازق و خالق برمی گردانند تا مورد استفاده عامه ی مردم قرار گیرد. در میان نیاکان آریایی، مسلمانان و بلاخص مردم ایران باستانی و اسلامی وقف پیشینه ی پارینه و دیرینه دارد و از روزگار حاکمیت امویان و بطور مسلم از زمان هشام بن عبدالملک دیوان موقوفات زیر نظر صدرالوقوف اداره می شد و از دیروز تا به امروز در میان ملل مختلف ایران و جهان کنونی با سلاقی و علایق کمی و کیفی با ترویج بالندگی و سازندگی همراه بوده است و در دنیای امروز عامل وقف دیگر مختص به جوامع الهی و فرهنگ اسلامی نیست بلکه بسیاری از بنیادها و مراکز آموزشی، هنری، فرهنگی و پژوهشی از طریق وقف اداره می شوند. با ظهور و بروز دین مبین اسلام و توصیه ی پیامبر صلح و رحمت محمد مصطفی (ص) و ائمه معصومین (ع) بایستگی و پیوستگی وقف با احکام اسلام گره خورد و بعنوان یک عامل رشد و شکوفایی و فرهنگ حسنه در زمینه های گوناگون مالی و معنوی در میان مسلمانان آنچنان گسترش و بهبود یافت که امروزه اثرات آن در پراکندگی جغرافیایی محلی و کالبدهای فضایی موقوفه چون مساجد، مدارس علمیه، تکایاها، بقعه های متبرکه، کاروانسراها، گرمابه ها، آب انبارها، بازارچه ها و... کاملاً مشهود و هویدا است. در طول تاریخ بشریت عامل وقف در تداوم زندگی مردم و همچنین تأسیس ارگان ها، نهادها، ادارات، مؤسسات و مراکز فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی نقش تعیین کننده و تأثیرگذاری بسزایی با خود به همراه داشته است و می توان گفت عامل وقف در تمام ادوار مختلف تاریخ هرسرزمین به ویژه سرزمین باستانی و اسلامی ایران زمین و دین و آئین جامعه بشری از جمله زرتشتیان، کلیمیان، مسیحیان، مسلمانان و دیگر ادیان الهی نه تنها منشا خیر و برکت بلکه عامل و مایه ی توسعه آبادانی و عمرانی و حرکت های بسیار مؤثر مادی و معنوی در جهت پیشرفت و گسترش جوامع روزگار خویش بوده است.

واژگان کلیدی: وقف، قرآن، اسلام، فضاهای کالبدی، توسعه، شهر، اصفهان

مقدمه

عامل وقف پیش از اسلام و بعد از اسلام از دیرباز در میان عامه ی جوامع انسانی به ویژه ادیان الهی و اسلامی به شکل های گوناگون وجود داشته است و مشارکت عمومی مردم، واقفان و نیکوکاران در ساخت و ساز ابنیه ها، اماکن و اراضی وقفی در محیط جغرافیایی پیرامون خود نظیر راه ها، گذرگاه ها، مدارس، مساجد، حسینیه ها، سقاخانه ها، پل ها و... از مهمترین و خدا پسندترین جنبه های وقف در جهت توسعه جامعه بشری در هر شهر و محلات بوده است. فرهنگ وقف امروزه به لحاظ گستردگی و همبستگی تا اندازه ای در تمام نقاط جهان کنونی براساس حس انسان دوستی و حس وطن دوستی در میان ملل مختلف نهادینه و نظامند شده است و در ایران اسلامی به عنوان یک نظام تحت عنوان «سازمان اوقاف و امور خیریه» نقش مؤثری در راستای سازندگی و آبادانی کارهای عام المنفعه موقوفی در سرتاسر کشور برعهده گرفته است. فرهنگ عامل وقف دیگر در دنیای امروز تنها مربوط به فضاهای کالبدی نیست بلکه کلیه ی جنبه های غیر کالبدی را نیز شامل می شود و در عصر معاصر به ویژه توسعه ی شهرنشینی، شهرسازی، رفاه اجتماعی و شکل گیری شهرها کمتر اموری را می توان یافت که عامل وقف نقش در تعیین آنها نداشته باشد.

اهمیت و ضرورت تحقیق

درخصوص اهمیت و ضرورت وقف باید گفت امروزه جوامع بشری به ویژه جوامع توسعه نیافته با معضلات و مشکلات متعددی روبه رو هستند که دولت ها به تنهایی قادر نیستند درصدد رفع آنها برآیند پس دولت مردان و دست اندرکاران توسعه شهری و محلی می توانند با ترویج فرهنگ وقف بخش عظیمی از مشکلات و چالش های اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خود را حل و فصل نمایند و به همین خاطر پرداختن به بحث و موضوع عامل وقف در دنیای کنونی فوق العاده حائز اهمیت و شایان توجه می باشد. در این مورد عامل و نقش وقف عالمان و اندیشمندان فاضلی مطالب فراوانی را بیان کرده اند که در این مقاله به برخی از آنان اشاره می شود:

عبدالکریم بی آزار شیرازی از اندیشمندان اسلامی در شأن و ضرورت وقف این چنین می گوید: «وقف دارای فضیلت بسیار و پاداش بیکران است و در روایات صحیح آمده است که وقف یکی از سه خصالی

است که پاداش آن همچنان پس از مرگ نیز برای شخص جریان خواهد داشت.» (عبدالکریم بی آزار شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۵۰، ج ۲)

امام خمینی (ره) بنیانگذار انقلاب اسلامی در مورد ضرورت وقف به لحاظ سازندگی و همیاری این چنین می فرماید: «اگر تبلیغات دولت رایج شود، خواهید دید که از همین نذور و وصیت وقوف چه خدمت هایی به کشور و مردم می شود و بی شک نیمی از اداره کشور از اینگونه چیزها می چرخد.» (سازمان اوقاف و امور خیریه، ۱۳۶۴: ۴)

اکهارت اهلرز جغرافیدان آلمانی در مورد وقف چهار کارکرد را تحت عنوان تأمین مسکن و احیاناً دکان‌های ارزان قیمت برای نیازمندان، کارآفرینی مستقیم و غیرمستقیم اوقاف، کمک به فقرا و نیازمندان و احداث و نگهداری ابنیه عام المنفعه مانند حمام‌ها و آب انبارها و برگزاری مراسم مذهبی و تأسیس تعمیر و نگهداری ابنیه وابسته مطرح می کند. (فصلنامه وقف میراث جاودان: ۱۳۷۳)

آندره ریمون به دو نهاد در شهرهای مسلمان نشین توجه کرده است یکی نهاد قضا و دیگری نهاد وقف و با بررسی پدیده ی عامل وقف همچنین آن را به صورت «وقف عام» که همه درآمد موقوفه صرف کار خیر و «وقف خاص» که درآمد موقوفه بنا بر نظر واقف به او و جانشینانش و بخشی از آن صرف امر مد نظر واقف تعلق می گیرد دسته بندی کرده است. (فصلنامه وقف میراث جاودان: ۱۳۷۳)

اهمیت و ضرورت وقف از دیده گاه قرآن و اسلام

طبق آیات قرآن کریم و روایات اسلامی وقف یکی از با ارزش ترین و نیکوترین مؤلفه های احسان و انفاق در راه خدا و خلق الله است و نه تنها موجب افزایش کمک و خدمت رسانی بلکه سبب کاهش مشکلات و معضلات اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، بهداشتی، معیشتی، مادی و امثالهم در سطح جوامع بشری می شود. اگرچه در قرآن کلام آسمانی بطور صریح و واضح از واژه وقف نام برده نشده است ولی در آیات متعدد تحت واژگانی و عناوینی چون احسان، انفاق، صدقه، بر و خیر مکرراً که همگی آنان دلالت بر واژه ی وقف دارند یاد شده است و به همین منظور خداوند در قرآن مجید بطور شفاف و گویا در این مورد می فرماید: «لن تنالوا البرحتی تنفقوا مما تحبون و ما تنفقوا من شی فان الله به علیم؛ شما هرگز به مقام نیکوکاران

و خاصان خدا نخواهید رسید مگر آنکه از آنچه دوست می دارید و بسیار محبوب است در راه خدا انفاق کنید و هر آنچه انفاق کنید خدا بر آن آگاه است.» (سوره آل عمران، آیه ۹۲، ۱۳۷۶: ۸۲)

یکی از مصادیق بارز و مسلم «جهاد با مال در راه خدا» تلاش در جهت وقف است که خداوند در قرآن تحت انفاق از آن این چنین یاد می کند: «یا ایها الذین آمنوا انفقوا من طیبات ما کسبتم و مما اخرجنا لکم من الارض و لا تیمموا الخبیث؛ ای اهل ایمان انفاق کنید از بهترین آن چه از راه کسب و تجارت بدست آوردید و از آنچه برای شما از زمین می رویانیم و بدها را برای انفاق معین نکنید.» (سوره بقره، آیه ۱۶۷، ۱۳۷۶: ۶۰)

همچنین به لحاظ ارزش و اهمیت احسان و نیکوکاری خداوند حکیم و علیم در آیه ۲۶۱ سوره مبارکه بقره در مورد انفاق این چنین تأکید می فرماید: «مَثَلُ الَّذِینَ یُنْفِقُونَ اَمْوَالَهُمْ فِی سَبِیلِ اللّٰهِ کَمَثَلِ حَبَّةٍ اَنْبَتَتْ سَبْعَ سَنَابِلَ فِی کُلِّ سَبْلَةٍ مِّنْهُ حَبَّةٌ وَّاللّٰهُ یضَاعِفُ لِمَنْ یَشَاءُ وَّاللّٰهُ وَّاسِعٌ عَلِیمٌ؛ مثل آنان که مالشان را در راه خدا انفاق کنند همانند دانه‌ای است که از یک دانه هفت خوشه برآید و در هر خوشه صد دانه باشد و خدا از این مقدار نیز بر هر که که خواهد بیفزاید خدا را رحمت بی منتهاست و به همه چیز احاطه کامل دارد.» (سوره بقره، آیه ۲۶۱، ۱۳۶۷: ۵۸)

بنابراین عامل وقف به سبب برکات فردی و اجتماعی و اثرات سازندگی و همیاری در جامعه در نزد پروردگارتان نیز از کارهای فوق العاده حسنه به حساب می آید و علاوه بر آیات فوق نیز در سوره بقره آیات ۲۵۴، ۲۶۲ و ۲۶۶، سوره نحل آیه ۹۶، سوره کهف آیه ۴۶، سوره مومنون آیه ۶۱ و ... بدان اشاره شده است که در همگی این آیات خداوند مردم را به احسان و انفاق و تعجیل و سبقت گرفتن در راه خیرات دعوت کرده است که هر کدام از این واژگان از مصادیق و مظاهر وقف محسوب می شوند.

پیامبر عظیم الشان اسلام و ائمه معصومین (ع) نیز در احادیث و روایات مختلف نسبت به فلسفه و اهمیت وقف تأکید فراوان داشته اند و پیامبر اکرم (ص) در این زمینه این چنین می فرماید: «الجنة دار لكل تائب و الرحمه لكل واقف، بهشت متعلق به توبه کاران است و رحمت متعلق به وقف گذار است.» (ابوالقاسم پاینده، ۱۳۵۶: ۲۸۰)

پیامبرگرامی حضرت ختمی مرتبت محمد مصطفی (ص) در حدیثی دیگر در شأن و منزلت وقف به مضمون صدقه این چنین می فرماید: «اذا مات ابن آدم انقطع عمله الا من ثلاث: صدقه جاریه او علم یتنفع به او ولد صالح یتستغفر له؛ وقتی آدم بمیرد، پرونده ی عمل وی مسدود می شود، مگر در سه مورد: صدقه

جاریه، علمی که از آن نفع برده شود و فرزند صالحی که برایش دعا کند.» (محمدباقر مجلسی، ۱۳۸۷: ۲۲، ج ۲)

امام صادق (ع) همچنین در مورد وقف به لحاظ احسان و نیکوکاری این چنین می فرماید: «لیس یتبع الرجل بعد موته من الاجر الاثلاث خصال، صدقه اجراها فی حیاة فیهی تجری بعد موته و سنه هدی سنه فیهی یعمل بها بعد موته او ولد صالح یدعوا لها؛ آدمی پس از مرگش ثوابی نمی برد مگر از سه خصلت، صدقه ای که در زمان حیاتش جاری کرده باشد و بعد از مرگش همچنان در جریان باشد، سنت نیکویی که بنا نهاده و پس از مرگش طبق آن عمل شود و فرزند نیکویی که برایش دعا کند.» (امام خمینی، ۱۴۲۴: ۵۵، ج ۲)

این سنت حسنه وقف علاوه بر تزکیه نفس انسانی و ایجاد توازن اقتصادی و تعدیل ثروت در بین جامعه نیز سبب تسکین آلام بشری، تقویت روح همبستگی و سازندگی در جامعه می شود و از آنجایی که دین اسلام پاسخی به ندای فطرت پاک انسانی است و توانایی های بالقوه انسان را به سمت فعلیت پیش می برد و بنا به سفارشات پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) بر انفاق و صدقه جاریه تأکید ویژه ای شده است. (مصطفی سلیمی فر، ۱۳۷۰: ۵۲)

بنابراین باید گفت ترویج عامل وقف یک صدقه جاریه و باقیه است که در هر شرایط زمانی و مکانی از هر نظر از دیدگاه قرآن کریم و اسلام حایز اهمیت است و فرهنگ وقف در تاریخ دین پر برکت و با فضیلت اسلام ۱۴ قرن سابقه ی عمرانی و همکاری داشته و در ترویج آبادانی و خدمات رسانی به مردم شایان توجه بوده است و هنوز هم این سیر تکاملی مادی و معنوی آن همچنان به صورت یک پایگاه خدمات رفاهی و سازندگی ادامه دارد و قطعاً نه تنها این روند خدا پسندانه و خیرخواهانه تا روز حساب و کتاب در محضر عدل الهی استمرار خواهد داشت بلکه در دیگر جوامع بشری فرهنگ وقف تحت عناوین مولفه های چون حس انسان دوستی و نوع دوستی رو به گسترش است. جدول شماره (۱)

(آل عمران آیه ۹۲، مزمل آیه ۲۰، بقره آیات ۲۶۶، ۲۶۳، ۲۶۱، ۲۶۰، ۱۷۷، آیه ۴۶ سوره کهف و آیه ۷۶ سوره مریم.)	قرآن	منابع ترویج وقف
دومین منبع وقف سنت است و سنت به قول، فعل و تقریر پیامبر اکرم(ص) تعریف شده است.	سنت	
در وقف امامیه وقف مشروح و حتی ممدوح است و می توان گفت که اکثریت قریب به اتفاق فقه های سایر مذاهب اسلامی نیز موافق قول امامیه اند.	اجماع و عقل	
در کشورهای اروپایی وقف به معنایی که در قوانین ما وجود دارد به چشم نمی خورد ولی موسسه های خیریه فراوانی در سراسر جهان به وجود آمده و املاک و اموالی برای آنها تخصیص یافته و فروش و انتقال آن املاک و اشیاء نیز منع شده است.	جوامع دیگر	

مأخذ: فصلنامه مدیریت شهری شماره ۲۱ پائیز ۱۳۸۷

پیشینه تحقیق

باید گفت در مورد وقف و آثار و نتایج آن تاکنون مطالب و مقالات قابل توجه ای به رشته تحریر در آمده است و در این راستا آثار و نوشته های نیز در قالب کتاب، مجلات و مقالات وجود دارد اما با توجه به نقش به سزایی عامل وقف در سطح جوامع بشری به لحاظ اهمیت مادی و معنوی آن باز هم جا دارد پژوهشگران و دست اندرکاران عامل وقف در این مورد تلاش وافر نمایند تا شهروندان یک جامعه در خصوص نقش وقف در سازندگی و آبادانی به آگاهی کامل برسند تا بتوان آثار مثبت و سازنده ی فرهنگ وقف را به صورت یک فرهنگ نهادینه و همه خواسته در میان جامعه رواج داد.

نادر ریاحی از نویسندگان در مورد وقف نیز این چنین می گوید: «وقف در دراز مدت به مردم خدمت می کند و هیچ کار خیر دیگری این مزیت را ندارد. وقف تنها خدمت و عمل پسندیده ای است که منحصر به فقرا نیست و اکثر مردم اعم از غنی و فقیر از آن بهره مند می شوند و خود و فرزندان آنان از مزایای مدرسه و دانشگاه و بیمارستان و .. بهره می گیرند.»

وقف، سنت حسنه و یکی از افتخارات فرهنگ غنی مکتب اسلام و یکی از اهرم های مؤثر اعتقادی و فرهنگی برای جبران نیازمندی های جامعه است که از هزاران سال پیش تاکنون، واقفان خیر اندیش با اختصاص بخشی از اموال خود برای خدمت مستمر به جامعه با روش پسندیده وقف که بارزترین مصداق باقیات و صالحات، منشا خدمات فراوان علمی، آموزشی و فرهنگی بوده است. وجود صدها مسجد، مدرسه، کتابخانه، دانشگاه و... به جا مانده در سراسر جهان و کشورهای اسلامی بهترین گواه و شاهد آن است. (نادر ریاحی سامانی، ۱۳۸۸: ۳۷)

بنابراین در میان آثار و نوشته های نویسندگان و استادان فرهیخته ی تاریخ شناسان و اسلام شناسان سرزمین های اسلامی و غیر اسلامی می توان به مطالعات دانشمندانی چون گابه و ویرث درباره حلب و اصفهان، اینالچیک درباره امپراتوری عثمانی و استانبول و مانتران درباره استانبول، اهلرس درباره تفت و یا بررسی های رایمون درباره قاهره و حلب و نویسندگان و استادانی ایرانی چون دکتر محمدرضا بمانیان در باره اصفهان، مؤمنی درباره ملایر، شفقی درباره اصفهان و دیگر مقالات به چاپ رسیده به درستی می توان نقش وقف را در توسعه و آبادی شهرها بخوبی نشان داد.

فرضیات تحقیق

باتوجه به مطالعات کتابخانه ای و تا حدودی میدانی درخصوص بررسی نقش عامل وقف در توسعه ی شهر اصفهان فرضیه های زیر مطرح می گردد:

- ۱- اگر در جامعه سنت نیک و پسندیده ی وقف رواج پیدا کند نه تنها تسکین آلام بشری و تقویت روح هم بستگی بلکه موجب توسعه آبادانی و عمرانی شهر می شود.
- ۲- با توجه به تأکید قرآن، سنت پیامبر و ائمه معصومین (ع) نگرستن به نقش عامل وقف به عنوان یک پدیده ی کارساز در عرصه فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و سازندگی فوق العاده حائز اهمیت می باشد.

اهداف تحقیق

هدف کلی از نگارش این مقاله بررسی نقش عامل وقف در توسعه ی شهر اصفهان است و در این مقاله آثار و نتایج عامل وقف در توسعه ی شهر اصفهان به شیوه ی تحلیلی و توصیفی بیان شده است و نگارنده به این نتیجه رسیده است که عامل وقف در توسعه عمران و آبادانی شهر اصفهان نقش بسزایی داشته است و به همین خاطر است که اصفهان را به جهت ابنیه های تاریخی، مذهبی و فرهنگی موقوفه نیمی از جهان قلمداد می کنند. همچنین نگارنده تلاش خواهد کرد ضمن بیان کارکردهای مادی و معنوی وقف و توزیع و پراکنش موقوفات اصفهان اهداف و مؤلفه های زیر را دنبال کند.

۱. ارائه اطلاعاتی جامع در رابطه با وقف و بررسی نقش توسعه ای آن در جامعه بشری.

۲. بررسی تاریخیچه وقف و کارکردهای اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی وقف.

روش تحقیق

این مقاله مبتنی بر روش پژوهشی و توصیفی براساس مدل ماترس SWOT به صورت کاربردی نگاشته شده است و ضمن بررسی نقاط قوت، ضعف و فرصت ها برای گردآوری و اطلاعات مبانی نظری تحقیق آن از روش میدانی، کتابخانه ای، فیش برداری از کتاب ها، مجلات، فصلنامه ها، مقالات علمی و پژوهشی مرتبط با عامل وقف صورت گرفته است و همچنین برای جمع آوری داده های مربوط به موضوع مورد مطالعه از طرح جامع اصفهان، کتاب شناسی اصفهان، مراکز اسناد و آمار اصفهان و شهرستان و مشاهدات میدانی بهره گرفته شده است. بنابراین این مقاله ی توصیفی و تحلیلی تحت عنوان تبیین مبانی نظری، تبیین موقوفات در توسعه فضاهای کالبدی و غیرکالبدی اصفهان، پیشنهادات، راهکارها، راهبردها راه حل ها و در پایان به نتیجه گیری پرداخته شده است و نگارنده ضمن بررسی مؤلفه های موقوفه و کارکردهای آن از منظر محورهای اسلامی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و کالبدی در دوره های مختلف تاریخ بشری به ویژه ایران باستانی و اسلامی خواهد گفت شهر اصفهان بعنوان پایتخت فرهنگ و تمدن ایران اسلامی در چند دوره تاریخی با پیشینه ی موقوفات بهینه و گسترده عامل وقف چه نقش و تأثیری در توسعه و شکل دهی فضاهای کالبدی جغرافیایی آن داشته است.

مبانی نظری تحقیق

تبیین مفاهیم و فلسفه وقف

تعریف لغوی و اصطلاحی وقف

وقف: به لحاظ لغوی ایستادن، حبس عین ملک یا مالی و مصرف کردن منافع آن در اموری که واقف معین کند و آنچه که کسی از ثروت

خود جدا کند که در کارهای عام المنفعه از آن استفاده کنند. (حسن عمید، ۱۳۶۲: ۱۰۷۴)

وقف: به معنای سر پا بودن، توقف، به مال وقف شده نیز وقف گویند. (عبدالنبی قیم، ۱۳۸۶: ۹۵۱)

وقف در اصطلاح فقهی: نگه داشتن و حبس کردن عین ملکی است بر ملک واقف آن (نه ملک خدا) و

مصرف کردن منفعت آن در راه خدا (علی اکبر دهخدا، ۱۳۵۰: ۲۳۲۲۶)

امام خمینی (ره) در تعریف وقف این چنین می فرماید: «تحبیس العین و تسبیل المنفعه؛ یعنی وقف، عبارت از حبس کردن عین و رها کردن منفعت آن است. (امام خمینی، ۱۳۸۰: ۶۲)

وقف در اصطلاح فقهی عبارت است از این که شخصی عین مال خود را حبس دائم کند و منافع آن را شرعاً و به رایگان در اختیار تأسیسات یا شخص یا اشخاص مخصوص بگذارد. فقها در بیان مفهوم اصطلاحی وقف که از نظر شرعی کلمه ی وقف چه مفهومی دارد؟ اختلاف نظر دارند؛ منشای اختلاف، آن است که برخی آن را لازم و برخی جایز می دانند و عده ای قصد قربت را شرط تحقق وقف می دانند. (الکبیری، ۱۳۶۴: ۶۷)

اقسام وقف

وقف را در مبحث وقف شناسی به چهار دسته به شرح زیر تقسیم می کنند:

۱. وقف عام: وقفی است که بر جهات و عناوین عام باشد؛ مانند وقف بر اهل علم، وقف بر فقرا، وقف بر مدارس، وقف مساجد، بیمارستان ها، روضه خوانی امام حسین (ع) و نظیر این ها.
۲. وقف خاص: وقفی است که بر جهت خاص و عنوان خاصی باشد؛ مانند وقف بر محل، وقف بر اولاد ذکور، و یا فرد خاصی به نحوی که انتفاع از آن خصوصی باشد.
۳. وقف انتفاع: وقفی است که مقصود از آن در آمد مادی نباشد؛ مانند احداث مسجد و حسینیه در زمین ملکی خود و یا زمین موات.
۴. وقف منفعت: وقفی است که مقصود از آن در آمد مادی است برای هزینه چیزی دیگر؛ مانند وقف دکان برای اداره مسجد و یا مدرسه و یا بیمارستان (میراث جاویدان، شماره ۵، ۱۳۷۳: ۵۵)

تحلیل یافته ها (تبیین موقوفات در توسعه فضاهای کالبدی و غیرکالبدی اصفهان)

محدوده و قلمرو پژوهش

شهر اصفهان مرکز استان اصفهان در گستره ای افزون بر ۲۵۰ کیلومتر مربع قرار گرفته است و در ۴۰ درجه و ۳۹ دقیقه و ۵۱ ثانیه شرقی و ۳۰ درجه و ۳۸ دقیقه و ۳۲ درجه شمالی از نیمروز گرینویچ واقع شده است.

این شهر از شرق به منطقه خشک بیابانی و نیمه بیابانی و از غرب به منطقه کوهستانی زاگرس، به سرزمینی سبز و پرطراوت محدود می‌گردد. جمعیت شهرستان اصفهان قریب ۲۱۷۴۱۷۲ نفر می‌باشد که از جمله کلان شهرهای کشور به شمار می‌رود.

شکل شماره ۱: نقشه موقعیت جغرافیایی منطقه مورد مطالعه (مآخذ: نقشه گردشگری انتشارات ایران شناسی)

این شهر از دیر باز از مهمترین مراکز شهر نشینی در فلات ایران بوده است. بناهای تاریخی و موقوفی متعددی در شهر وجود دارد که تعدادی از آنها بعنوان میراث تاریخی در یونسکو نیز به ثبت رسیده است. در آثار تاریخی اصفهان می‌توان انواع و اقسام گنبد سازی، کاشی کاری، گچ بری، مقرنس کاری، منبت کاری و خوشنویسی را در عالی ترین شکل ممکن آن مشاهده کرد. از جمله مهمترین بناهای تاریخی اصفهان می‌توان به میدان نقش جهان، مسجد امام، مسجد شیخ لطف الله، عمارت عالی قاپو، کاخ چهل ستون، عمارت هشت بهشت، منارجنبان، مجموعه کلیساهای وانک، مریم مقدس و بیت اللحم، پل های تاریخی خواجو، سی و سه پل، مارنان، چوبی و شهرستان، مجموعه مسجد جامع وقفی و میدان عتیق، تعداد زیادی دیگر از مناره ها، مدارس علمیه و ... اشاره نمود. اصفهان در منطقه ای نیمه کوهستانی در مرکز ایران و در کنار رودخانه زاینده رود قرار گرفته و از مراکز گردشگری، فرهنگی و اقتصادی ایران به شمار می‌رود. بنابراین با توجه به پیشینه ی مذهبی مردم اصفهان عجیب نیست اگر بگوئیم این استان از گذشته تا به امروز از پیشتازان عرصه وقف بوده است. (پایگاه اینترنتی مرکز آمار ایران - آمار سال ۱۳۹۰)

تاریخچه موقوفات شهر اصفهان

موقوفات هر عصری به لحاظ کالبدی و غیرکالبدی با ثروت انسان‌های هر دوران ارتباط داشته است و شهر تاریخی اصفهان که در عصر ملک شاه پایتخت امپراتوری سلاجقه بود بدون شک در آن دوران یکی از بزرگ‌ترین و ثروتمندترین شهرهای توسعه یافته جهان به شمار می آمده است زیرا مالیات سرزمین‌های پهناور سلجوقیان به این شهر سرازیر و در این شهر جمع آوری و خرج می شده است و شکی نیست که موقوفات شهر نیز سهمی بسیار و قابل توجهی از آن را به خود اختصاص داده است. (مفضل بن سعد بن حسین مافروخی، ۱۳۲۸: ۱۴۴)

اما آنچه که مسلم است بر اساس قراین و شواهد و آثار موقوفه قرن دهم و یازدهم هجری قمری را دوران شکوفایی و توسعه یافتگی موقوفات شهر اصفهان دانسته اند چرا که کمتر املاک و اراضی زراعی و یا خانه های و بناهای مسکونی با کاربری های عمومی و اقتصادی یافته می شود که در اصفهان وقفی نباشد و به همین دلیل نه تنها دوران حاکمیت صفویان را دوران طلایی وقف بلکه سردمدار و پرچمدار آثار و ابنیه های موقوفی شهر اصفهان می دانند و مبین آن همین بس به تعبیر سفرنامه ی شاردن در عصر صفویه شهر اصفهان دارای ۲۷۳ باب گرمابه، ۱۶۲ باب مسجد، ۱۸۰۲ باب کاروانسرا و ۴۸ باب مدرسه موقوفی بوده و به همین منظور وزیر تحت عنوان وزیر فیض داشته است که به امور موقوفات رسیدگی می کرده است. (سفرنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، ۱۳۴۵: ۱۲۱، ج ۸)

نقش خدمات وقف در توسعه شهر اصفهان

شهر اصفهان به لحاظ تاریخی، فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و ساختار فضاهای شهری یکی از شهرهای مهم و منحصر به فرد کشور ایران است که در طول تاریخ همچنان مورد توجه عموم مردم بلاخص معماران، شهرسازان و جغرافی دانان داخلی و خارجی قرار گرفته است. با مطالعات اصفهان شناسی و ماهیت شناسی می توان به جرئت گفت که بسیاری از فضاهای کالبدی باستانی و تاریخی عام المنفعه این شهر چون مسجد امام خمینی (ره)، مدرسه چهارباغ، مسجد شیخ لطف الله، عالی قاپو، بازار و دیگر ابنیه های تاریخی با کاربری های گوناگون موقوفی می باشند و در بنای ساخت آنان به دست توانمند و افغان و معماران مجرب آن زمان سیری منطقی و مذهبی بر مبنای اندیشه ی قرآنی و اسلامی حاکم است.

در شهر اصفهان مکان یابی آثار وقفی به لحاظ یکپارچگی و سازندگی آنها چنان نظم کالبدی و فضایی ارزنده‌ای را به فضاهای جغرافیایی شهر داده است که توجه جغرافی دانان، معماران و شهرسازان دوره های گذشته و امروز را به خود جلب کرده است. بنابراین «مطالعه نقشه محلات شهر اصفهان نشانگر این واقعیت است که حدود ۲۰ محله چند وقفی دارد و وافقان این محلات به توسعه و شکل پذیری فیزیکی شهر کمک شایانی کرده اند و براساس شواهد و قراین موجود گسترش و توسعه شهر اصفهان در دوران باستانی تا امروز ایران اسلامی با موقوفات اصفهان ارتباط تنگاتنگی داشته و دارد.» (سیروس شفق، میراث جاویدان، ۱۳۷۶: ۴۷-۵۸)

کارکردهای موقوفات در شهر اصفهان

کارکرد فرهنگی

کارکرد فرهنگی یکی از مهم ترین اهداف وقف است زیرا وقف خود می تواند زمینه ساز بسیاری از تحولات و منشای گسترش و توسعه بسیاری از نهادهای اجتماعی و فرهنگی در جامعه باشد که این کارکرد فرهنگی به طور آشکار و واضح در توسعه و عمران شهر اصفهان نقش بسزایی در تحول ساختار فرهنگی آن داشته است و از مهمترین اقدامات فرهنگی حاصله از موقوفات که موجب اعتلا و ارتقای آن در سطح شهر اصفهان شده است می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. ساخت و ساز مدارس و مراکز علمی و فرهنگی: یکی از زیر مجموعه های مهم و قابل توجه کارکرد فرهنگی وقف نتایج علمی است که سهم بسیاری از موقوفات به ارتقای سطح تعلیم و تعلم و ترویج معارف اسلامی تعلق دارد زیرا در فرهنگ ایران باستانی و اسلامی فراگیری علم و دانش از طاعات و عبادات به حساب می آید و در دین مبین اسلام و ائمه معصومین (ع) نه تنها واجب بلکه مکرراً تأکید فراوان شده است.

۲. احداث و ایجاد کتابخانه و تأسیس واحدهای فرهنگی: یکی دیگر از اهداف و کارکردهای فرهنگی برای رشد و توسعه علم و دانش ایجاد کتابخانه و مراکز فرهنگی با امکانات و تجهیزات علمی برای مبارزه با جهل فرهنگی و ارتقای سطح علمی افراد جامعه است که این عامل در شهر اصفهان محقق و کاملاً مجسوس و آشکار است.

۳. **مبارزه با فساد و تهاجم فرهنگی:** از دیگر کارکردهای فرهنگی وقف ایجاد و احداث مراکز تفریحی و فرهنگی و برگزاری کلاس های تفریحی و مذهبی توسط واقفین اصفهان است که این امر موجب تقویت بنیه فرهنگی و مذهبی افراد به ویژه نسل جوان شده است و افراد خیر و واقف با تأسیس اینگونه مراکز تفریحی و ورزشی می توانند مانع از انحراف احتمالی افراد یک جامع شوند.

۴. **وقف عامل تعاون و همکاری در جامعه:** یکی از شعائر بزرگ دین مبین اسلام ترویج فرهنگ برابری و برادری در میان امت واحده ی اسلام است که در احادیث و روایات بدان نظیر دادن خمس و زکات و خیرات در راه جامع به ویژه مستمندان و فقیران برای تقویت روحیه ی همبستگی و هممنوعی تأکید شده است که به وسیله آن مسلمانان گره از کار یک دیگر باز می کنند.

کارکرد اجتماعی

در بعد اجتماعی عامل وقف نقش مؤثری در تأمین نیازهای مادی و معنوی افراد یک جامعه به خصوص اقشار نیازمندان و محرومان دارند و عامل وقف در شهر اصفهان به ویژه در روزگار گذشته نقش همزیستی مسالمت آمیز و عمران و آبادانی در زمینه ی رشد متعالی مردم و جامعه اعم از موقوفات کالبدی و غیر کالبدی با خود به همراه داشته است. در اکثر شهرهای مختلف ایران و همچنین شهر اصفهان بیشتر خدمات اجتماعی و رفاهی مردم از طریق موقوفات احداث و ایجاد کارهای عام المنفعه چون مساجد، امامزاده ها، آب انبارها، سقاخانه ها، مراکز درمانی، کاروانسراها، خانه ایتام و امثالهم اداره می شد و خیران و واقفان بنا به نیازهای مردم درصد رفع مشکلات اجتماعی بر می آیند.

کارکرد اقتصادی

کارکرد اقتصادی در گذشته و امروزه یکی از مهمترین و متداول ترین کارکردهای وقف است که در رشد و توسعه جامعه و رفع مشکلات و معضلات اقتصادی اجتماعی افراد آن نقش مؤثری داشته است که در هر زمان خیران و واقفان با حمایت های مالی و تدارکاتی و با وقف اموال و اثاثیه خود برای همیاری و از بین بردن فقر و محرومیت نیازمندان، تأمین بهداشت و درمان، احداث مراکز آموزشی و فرهنگی برای تأمین طالبان علم و تأمین نیازهای مسافران و گرفتاران در محلات و سکونت گاههای مردم نظیر موقوفات

شهر اصفهان گامهای بلندی برمی داشتند و با موقوفات فیزیکی و غیر فیزیکی خود بخشی از مشکلات اقتصادی و مالی مردم را مرتفع می ساختند. امروزه بناهای وقفی به ویژه آثار و ابنیه های تاریخی نظیر شهر اصفهان از جمله زیر ساخت ها و منابع مالی و اقتصادی هستند که دولت ها و مسوولین اجرایی شهرها می توانند با کاربری های اقتصادی و با ایجاد امکانات رفاهی و تفریحی، ایجاد مراکز درمانی، ایجاد مراکز تجاری، ایجاد صندوق قرض الحسنه و امور خیریه و ایتم بخش عظیمی از مشکلات مردم و شهر را تأمین کنند.

موقوفات کالدهای فضای فیزیکی و غیر فیزیکی

بر اساس مطالعاتی که در زمینه ی بناها و فضاهای موقوفی شهر اصفهان بعمل آمده است به اعتقاد نگارنده می توان موقوفات اصفهان را به دو دسته به شرح زیر طبقه بندی کرد:

۱- موقوفات کالبدی های فضای فیزیکی چون مساجد، مدارس، بیمارستان ها، کتابخانه ها، آب انبارها، گرمابه ها، سقاخانه ها، تکایاها، قسمتی از بازارهای شهر، غرس اشجار و... که با شهر در ارتباط هستند. جدول شماره (۲)

۲- موقوفات غیر کالدهای فیزیکی نظیر کمک و یاری به انسان های محروم جامعه، پرداخت کمک های نقدی و جنسی به دانش آموزان و بیماران، نشر فرهنگ معارف اسلامی، مصارف خیریه، روضه خوانی، نوشتن کتاب و دیگر موقوفاتی که جنبه عمرانی و آبادانی ندارند. بنابراین در شهرهایی مانند اصفهان که پیشینه ی موقوفات در آن بسیار بوده است نشان می دهد در این نوع شهرهای موقوفی نه تنها توسعه و عمران بلکه تعادل اجتماعی و اقتصادی نیز وجود داشته و دارد.

جدول شماره ۲: گونه های متداول بناهای وقفی به لحاظ عملکرد

ردیف	نوع وقف	کالبد فضاهای موقوفی
۱	مذهبی	مساجد، حسینیه ها، تکایا
۲	تجاری	بازارچه، سراها
۳	آموزش- فرهنگی	مدارس علمیه، کتابخانه ها
۴	خدماتی	آب انبارها بیمارستان ها، حمام ها، سقاخانه ها، پل ها، قنوات، کاروانسراها

مأخذ: فصلنامه مدیریت شهری شماره ۲۱ پائیز ۱۳۸۷.

شاخص های موقوفات کالبدی شهر اصفهان

اصفهان به لحاظ موقعیت جغرافیایی ریاضی، نسبی، اقلیمی، تاریخی، فرهنگی، مذهبی و همچنین آفرینش آثار شگفت انگیز و روح انگیز هنرهای معماری موقوفی بسیار با ارزش در دوره های مختلف همچون نگین سبزی در سلسه جبال کوه های زاگرس می درخشد و بدون اغراق می توان گفت این شهر در میان شهرهای ایران از عالی ترین و بی نظیرترین شهرهای کشور ایران است و به همین سبب نگارنده تلاش کرده است در اینجا به برخی از مؤلفه های کم نظیر و شاخص های موقوفی کالبدی آن اشاره کند:

۱- بقاع و اماکن متبرکه

مردم ایران پس از روی آوردن به دین مبین اسلام همواره نه تنها در برابر پیامبر اکرم و ائمه معصومین (ع) سرتکریم و تعظیم فرود آوردند بلکه نوادگان آنان را نیز واجب التعظیم می دانستند به همین منظور مرمت و عمران و آبادی این اماکن متبرکه را از وظیفه خویش دانسته و در شهرهای مختلف ایران به ویژه اصفهان افراد خیر و نیکوکار در احداث و تجدید بناهای متبرکه چون امامزاده آقا علی عباس، امامزاده عزالدین محمد، حضرت هلال بن علی (ع)، امامزاده شاه خراسان و امامزاده ابوالعباس محمد (ع) همت گمارده اند و آثاری وقفی معنوی از خود به جا گذاشته اند.

۲- فضاهای آموزشی، فرهنگی و ورزشی

مکان یابی و پراکندگی جغرافیایی فضاهای موقوفی شهرهای ایران به ویژه شهرتاریخی اصفهان نظیر مدرسه دینی سلطانی (مدرسه چهارباغ)، مدرسه جده بزرگ، مدرسه صدر بازار، مدرسه ملاعبدالله، مرکز تربیت معلم زینب کبری (س)، روستای کبوترآباد، موقوفات اکبر میرزا صارم الدوله، باغ دل گشا و استخر پردیس دارای یک نظام سازمان یافته رفاهی و خدماتی با ابعاد اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، آموزشی و ورزشی است که نقش بسیار مهمی در توسعه ی شهر اصفهان به لحاظ آموزشی، فرهنگی و ورزشی داشته است.

۳- فضاهای بهداشتی و درمانی

امروزه یکی از مشکلات اجتماعی شهرها در مناطق مختلف کشور کمبود فضاهای درمانی و بهداشتی است که همین امر سبب می شود وافقان و نیکوکاران بخشی از اموال و دارایی های خویش را وقف کمک به بیماران، احداث بیمارستان ها و درمانگاه ها نمایند که نمونه های بارز آن را می توان در شهر اصفهان چون بیمارستان سید الشهداء (ع)، بیمارستان امیرالمومنین (ع) و بیمارستان شهید صدوقی یافت که اینگونه فضاهای موقوفی به منظور انجام امور خدمات بهداشتی و درمانی برای همیاری و کمک به افراد بی

بضاعت و مستمندان وقف شده است که این فضاهاى وقفى نه تنها باعث تحولات شهری و توسعه بهداشت و درمان در شهر می شود بلکه بخشى از معضلات و مشکلات خدماتى و رفاهى مردم را نیز رفع می نماید.

موقوفات محلات شهر اصفهان

شهر اصفهان در میان شهرهاى ایران به لحاظ پراکندگى موقوفات محلى کم نظیر است و علاوه بر مرسومات جارى در گذشته و آینده در شکل گیرى و پیدایش محلات موقوفى اصفهان هدف ها و شاخص هاى چون اجتماعى، اقتصادى، فرهنگى و مقاصد سیاسى نقش بسیار مهمى داشته است اما با این وجود مطالعاتى که تا به امروز در زمینه وقف انجام گرفته است کمتر توجه پژوهشگران و محققان را به تأثیر عامل وقف در پیدایش محلات معطوف داشته است و به همین خاطر نگارنده در این مقاله با یک بررسى نسبى تنها به روند زایش و پیدایش محلات وقفى که هسته هاى اصلی و اولیه آن ها با موقوفات بنا و بنیان شده است به آن بطور اجمالى اشاره می کنند.

از قرن چهارم تا عصر شاه عباس اول (۹۹۶-۱۰۳۸ه ق) شهر اصفهان از دو محله به نام هاى «جوباره» و «دردشت» پدید آمده است. در این دوره طرح هاى معماری و عمرانى بسیار بزرگى کالبد شهری را دگرگون کرده است و این تغییر و تحول حاصل اندیشه هاى علمى و شهرسازى مدیران مملکتى و حکمای آن عصر بوده است. اما این بدان معنا نیست که عامه مردم سهمى در عمران و آبادانى شهر نداشته اند بلکه برعکس انسان ها نسبت به توان هاى مادى و معنوى خود گام هاى مثبتى برداشته اند. به طوری که انسان هاى نیکوکار و توانگر با آگاهی کامل و با جهان بینى الهى خویش که از دین مبین اسلام نشأت گرفته است به توسعه و گسترش شهر کمک هاى فراوان کرده اند و با ایجاد هسته هاى مرکزی محلات موجب گسترش شهر اصفهان شده اند.

رشد و شکوفایی هاى اقتصادى شهر در اندک زمانى آن را به یک کانون بازرگانى مهم جهان تبدیل کرد و در نتیجه ثروتمندان و تاجران گوشه و کنار شهرهاى مختلف ایران به این شهر روی آوردند و با ساختن مساجد، حسینیه ها، سقاخانه ها، حمام ها، بازارچه ها، کاروانسراها و هسته هاى اصلی محلات جدیدى را پایه گذارى کردند و خانه هاى خود را نیز به صورت مجلل و زیبا در جوار آن ها بنا کردند به همین سبب مطالعه ی تاریخ بنای آن ها در نقاط مختلف شهر بیانگر آن است که گسترش شهر در چه تاریخى صورت

پذیرفته است. (Singer, 1936:313) جدول شماره (۳)

جدول شماره (۳) کالبد فضاهای موقوفی شهر اصفهان

ردیف	شرح	واحد	شهر	شهرستان
۱	تعداد امامزاده ها و بقایای متبرکه	عدد	۱۴۴	۱۸۰
۲	تعداد مدارس علوم دینی	عدد	۴۹	۴۹
۳	محله	عدد	۴۰	۱۵۷
۴	مساجد	عدد	۸۱۶	۱۱۶۶
۵	تکایا و حسینیه ها	عدد	۹۳	۲۷۹
۶	کتابخانه	عدد	۲۰	۶۷
۷	بازار	عدد	۱۲	۱۲
۸	پل ها	عدد	۶	۱۳
۹	کاروانسرا*	عدد	۸۱	۱۸۰۲
۱۰	حمام*	عدد	۱۲	۲۷۳
۱۱	بیمارستان*	عدد	۳۰	۳۰
۱۲	درمانگاه	عدد	۲۰	۲۰

مآخذ: سالنامه آماری شهرستان اصفهان

* ترجمه سیاحت نامه شاردن، ج ۸، ص ۱۲۱.

* سفرنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، ۱۳۴۵ هـ.ش، ج ۸، ص ۱۲۱.

* بیش از ۸۵ درصد بیمارستان های شهر اصفهان موقوفی است.

بنابراین مطالعات در شهر اصفهان نشان می دهد که در حال حاضر حدود ۱۵۷ محله و کوی کوچک و بزرگ با اسامی باستانی وجود دارد که تاریخ پیدایش آنها اغلب برای ما روشن است از تعداد ۱۵۷ محله ی اصفهان ۳۱ محله به نام شخصیت های معروف نامگذاری شده است و اغلب آنها اسامی واقفان را بر خود دارند البته منظور وقف تمام محله نیست بلکه تنها هسته های اصلی و مرکز محلات که مساجد، حمام ها، بازارچه، حسینیه ها، کاروانسراها، سقاخانه ها و چاه و قنات آب تشکیل دهنده ی آن است و معمولاً خیران و آنانی که دارای بضاعت مالی خوبی بودن این بناها را می ساختند و آنها را وقف می کردند و از درآمدهای اقتصادی آن چون حمام، بازارچه و کاروانسرا مرمت و مخارج حفظ و نگهداری همین بناها را تأمین می کردند و حتی نیز اسم خود را بر روی همین محلات می گذاشتند.

نقش موقوفات در ساماندهی کالبد فضاهای شهر اصفهان

همانطور که در مقدمه ذکر شد عامل وقف به سبب اثرات معنوی و مادی یکی از مؤلفه های ارزش های والای انسانی است که تحت تأثیر جهان بینی الهی و دینی اسلام شکل می گیرد و علاوه بر اینکه از نظر

اجتماعی و اقتصادی کارکردهای فراوان و مهمی در زندگی روزانه و فعالیت‌های شهری دارد از نظر کالبدی نیز نقش بسیار مؤثری در شکل دهی به ساخت فضایی شهرهای دوره اسلامی به ویژه شهرهای ایران داشته و دارد.

این تأثیر به گونه‌ای است که اگر فضاهای عمومی و عام‌المنفعه که ساختار شهرهای سنتی ایران تقریباً بسیاری از آن‌ها موقوفه‌اند حذف شود، چیزی جز مجموعه‌ای پراکنده و گسسته از مساکن، دکان‌های تجاری و در کل فضاهای خصوصی باقی نمی‌ماند. در واقع بسیاری از فضاهای عمومی در شهرهای سنتی ایران که عامل اصلی پیوند مجموعه عناصر تشکیل‌دهنده شهر به یکدیگرند، وقفی می‌باشند. (Trancik, 1986:202)

در ایران باستانی و اسلامی بسیاری از شهرهای قدیمی اغلب محله‌های کوچکی بوده‌اند که به تدریج شکل گرفته‌اند و با افزایش جمعیت و توسعه بناها و اماکن به شهر تبدیل شده‌اند. این محله‌ها از پیش بدون طراحی بودند و برای احداث و ایجاد مراکز و فضاهای خدمات عمومی در آنها بالطبع هیچ‌گونه پیش‌بینی به عمل نمی‌آمد ولی در عین حال مشاهده می‌شود که شهرهای سنتی و قدیمی ایران به ویژه شهرهای اسلامی در نظام و ساختار محله‌ای خود از انسجام و پیوستگی بسیار خوبی برخوردار هستند و تقریباً بسیاری از خدمات و نیازهای شهری و محله‌ای به شکلی خودجوش و طبیعی در آن‌ها ایجاد شده است. این اجزا و عناصر عموماً بدون اتکا به منابع و اعتبارات دولتی و در چهارچوب نظام وقف و با سرمایه‌های مردم احداث می‌شدند. در واقع تحت تأثیر فرهنگ وقف بسیاری از تأسیسات زیربنایی و روبنایی در مجتمع‌های زیستی بدون اینکه حکومت‌ها اصولاً وظیفه‌ای در ایجاد آنها احساس کنند توسط مردم ساخته می‌شدند. (Hooglund, 1982:316)

پس نظام وقف نه تنها موجب ساخت و ایجاد بسیاری از فضاها و عناصر با ارزش شهرها بوده است بلکه ارتباط و پیوند معنوی و نزدیک موقوف با امور دینی و مذهبی سبب ماندگاری و پایداری فضاهای شهری موقوفه در طی زمان شده است. در یک نظر اجمالی می‌توان گفت مالیکت بسیاری از آثار و عناصر شهری که در زمره ی موارث فرهنگی و تاریخی کشور بشمار می‌روند، وقفی است. در واقع علل ماندگاری بسیاری از میراث‌های معماری و شهرسازی ایران در بستر زمان را باید در نقش فرهنگ متعالی وقف جستجو کرد.

از طرف دیگر اصول و ویژگی های نظام وقف به گونه ای است که بسیاری از این فضاها و عناصر از طریق رقبات درآمدزایی که بر آنها وقف شده اند، خود را محافظت و مرمت کرده و در نهایت آبادان و معمور بر جای استوار باقی ماندند. همچنین ماهیت ابدی، دایمی و غیرقابل فروش و انتقال بودن موقوفات و صرف منافع رقبات آنها در راه مقاصد خیر و برای کارکردها و مصالح جامعه مسلمین موجب شده است که تعداد زیادی از موقوفات یا رقبات به خصوص املاک غیرمنقول چون مساجد، حوزه های علمیه مدارس، کتابخانه ها، بیمارستان ها، مسافرخانه ها، آب انبارها، قنوت، پل ها، حمام های عمومی و بازار که کم و بیش دارای ساختار پایدار و دیرپایی هستند از سایر عناصر شهری پایدارتر باقی بمانند از جمله مشخصات مهم بناها وقفی در شهرهای سنتی ایران در نظر گرفتن تعدد روابط در بهره وری از آنهاست (Blunt, 1966:101).

مقصود از تعدد روابط میزان وجود ابعاد مختلف روابط در زمینه های مختلف فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و کالبدی و زیرمجموعه های هر یک از آنها در شبکه روابط بین عناصر شهری است. وضعیت به اصطلاح مطلوب برای ساختار فضایی شهر آن است که این چهار نوع رابطه به صورت هم وزن در شبکه روابط فضایی کالبدی شهر حضور داشته باشند در غیر این صورت با تمرکز روابط در یک حوزه خاص عملاً روابط تک عملکردی شده و فضا از کارکرد سایر حوزه ها محروم می شود در حالی که تنوع عملکردها یکی از اصول سازمان فضایی شهرهاست. (Mohammadi, 2002:38)

منظور از شدت روابط، میزان فراوانی روابط بین عناصر ساختار شهری است. به عنوان مثال تعداد روابطی که بین فعالیت های تجاری و مذهبی در ساختار شهری صورت می گیرد میزان فراوانی روابط دوکاربری محسوب می شود. در صورتی که میان فراوانی روابط عناصر در ابعاد چهارگانه افزایش یابد، به همان نسبت استحکام ساختار فضایی - کالبدی شهر افزایش می یابد اصولاً باید گفت یک سری از بناهای وقفی از نظر تاریخی بسیار پراهمیت اند و حتی در حال حاضر در برخی جاها از اهمیت سرشاری برخوردارند. نهاد وقف یا موقوفات برای جغرافیای اجتماعی، فرهنگی و جغرافیای اقتصادی شرق اسلامی و به ویژه شهرهای آن از سه جنبه به لحاظ تکوینی و مکانی، اجتماعی و اقتصادی و سیاسی دارای اهمیت است.

(Harold Vreeland, 1957:171)

بنابراین بانگاهی اجمالی به سیمای شهرها و بافت کالبدی شهرهای ایران بلاخص شهر اصفهان واضح است که بسیاری از عناصر و اجزای شهری را که نقش عمده‌ای در عملکرد و حیات زندگی شهری دارند می‌توان مشاهده کرد که نظام وقف در شکل‌گیری آن‌ها نقشی بسزایی داشته است. (Pion, 2000: 143)

همچنین باید یادآور شد که از نظر کالبدی نقش وقف را می‌توان در ایجاد و احداث خردترین عناصر کالبدی شهر نظیر مساجد، مدارس، حمام‌ها، آب‌انبارها، سقاخانه‌ها، روشنایی معابر و بازارچه‌ها تا شکل‌گیری و تولید کلان‌ترین فضاهای شهری نظیر بازارها و مجموعه‌های وقفی مشاهده و پیگیری کرد. پس اگر از بسیاری از آثار و تک بناهای شاخص و مهم شهری که بگذریم در تاریخ شهرسازی ایران اسلامی به مجموعه‌های کالبدی پیوسته و هم بسته‌ای در مقیاس‌های مختلف شهری، از مقیاس یک مرکز محله یا محله تا مقیاس مرکز شهر و یا شهر بر می‌خوریم که سنت وقف در شکل‌گیری آنها نقش اساسی داشته است. (Stevens, 1962: 70)

پراکندگی جغرافیای موقوفات شهر اصفهان

اگر چه تعداد دقیق موقوفات اصفهان را نمی‌توان تعیین کرد اما براساس پژوهش نگارنده و مطالعه‌ی نقشه‌ی زیر توزیع و پراکندگی جغرافیایی موقوفات مهم شهر اصفهان به خوبی مشخص می‌شود که بافت‌های محلات قدیمی شهر به ویژه بازار اصفهان دارای تراکم موقوفات بیشتری است ولی در عوض بافت‌های جدید شهری موقوفات کمتری دارند و اغلب آنها را مراکز مذهبی مانند مساجد، مدارس، امامزاده، مقبرها و تکایا تشکیل می‌دهند. بخش جنوبی شهر به واسطه سکونت ارامنه در آن که از عصر صفویه شاه عباس اول (۱۰۰۵ ه.ق) مسکونی شده دارای موقوفات کمتری است.

شکل شماره ۲: نقشه توزیع و پراکنش موقوفات شهر اصفهان (نقشه گردشگری انتشارات ایران شناسی)

همانطور که از جدول زیر شماره (۷) نمایان است ۲۶٪ از کل بناهای شهر اصفهان به موقوفات اختصاص یافته است همچنین نسبت درصد موقوفات و رقبات شهر به استان تقریباً برابر ۲۶٪ می باشد. به استناد جدول مذکور و همچنین گزارش سازمان اوقاف و خیریه، موقوفات این استان بویژه شهر اصفهان از اهمیت خاصی برخوردار است و شهر اصفهان دارای ۱۴۰۲ موقوفه ۴۹۴۹ رقبه و استان اصفهان دارای ۵۳۸۳ موقوفه و ۱۸۱۷۸ رقبه می باشد. (ناصرپازوکی و عبدالکریم شاد مهر، ۱۳۸۴: ۱۳۶)

جدول شماره ۷: نسبت درصد موقوفات و رقبات شهر و استان اصفهان

اصفهان	شهر	استان	استان / شهر
موقوفات	۱۴۰۲	۵۳۸۳	۲۶٪
رقبه ها*	۴۹۴۹	۱۸۱۷۸	۲۷٪
کل	۶۱۵۱	۲۳۵۶۱	۲۶٪

مأخذ: فصلنامه مدیریت شهری شماره ۲۱ پائیز ۱۳۸۷

*رقبه: ملک و زمینی است که به کسی داده شود که تا عمر دارد از آن بهره و فایده ببرد و همچنین روستاهایی را شامل می شود که جمعاً تشکیل املاک موقوفه یا خالصه را بدهند..

عامل وقف اگرچه موجب خدمات رسانی و توسعه سازندگی در سطح اراضی جغرافیایی می شود اما باید گفت ارزش مداوم موقوفات بستگی به رقابت آن و حمایت مردم خیر و نیکوکار دارد و در حقیقت رقابت است که موقوفات را حفظ می کند و پایدار نگه می دارد. همچنین باید توجه داشت اغلب آثار عام المنفعه شهر اصفهان موقوفه می باشند و مطالعات اجمالی نگارنده در شهر اصفهان بیانگر این واقعیت و حقیقت است که اگر آثار باستانی فعلی شهر موقوفه و رقبه نبود شاید این بناها چنین پایدار باقی نمی ماندند زیرا درآمد رقابت، اول برای حفظ و پایداری موقوفات به کار می رفته و بعد برای مقاصد دیگر خرج می شده است. نکته دیگر این که بعضی از موقوفات شهر مانند آب انبار، کاروانسرا ها، طویله ها و بناهایی از این قبیل در حال حاضر قابل استفاده نیست و تنها به صورت میراث فرهنگی و یادگار معماری های اعصار گذشته باقی مانده است. (سید احمد سجادی و رحیم قاسمی، ۱۳۸۳: ۲۱) جدول شماره (۷)

نقش موقوفات در طراحی کالبد فضاهاى شهری اصفهان

با حمله و غلبه ی مغولان در سال ۶۱۶ه.ق به کشور ایران زمین مرحله درخشانی از تمدن و فرهنگ باستانی و اسلامی ایرانی که مرکزیت آن بیش از خراسان بود، به افول گرایید. (کسائیان، ۱۳۸۳: ۲۴۹) تقریباً پس از سه قرن زمینه ای فراهم شد تا شعله های تمدن اسلامی ایرانی از دل انبوه خاکستری سر برآورد و پس از غروب آفتابی که در خراسان بوجود آمد دیگر بار آفتاب تمدن اسلامی ایرانی از افق اصفهان طلوع کند و این شهر را به کانون علم، معرفت، حکمت، هنر، شعر و ادب مبدل سازد و اصفهان برای قرن ها نگین انگشتی مشرق زمین شود. بنابراین نکته ی مهمی که می بایست به آن اشاره کرد نقش فرهنگ وقف در شکل گیری اصفهان به عنوان کانون دومین مرحله درخشش تمدن اسلامی ایران است. (استیرن ۱۳۷۷: ۱۸۱)

همچنان که نباید تأثیر نهاد وقف را در تشکیل مرحله نخست درخشش تمدن پیش از هجوم مغول از یاد برد بلکه باید نیز گفت دوران شکوفایی اصفهان دوران طلایی وقف در تاریخ ایران دانست و از قرن یازدهم هجری شمسی تاکنون آثار موقوفی آن به ویژه اماکن مذهبی موقوفی با وضوح بیشتری مشخص است. (همایی شیرازی اصفهانی ۱۳۸۴: ۱۲۳)

مرکزیت اصفهان در دوره هایی از تاریخ ایران سبب شده است تا این منطقه کانون توجه پژوهش های جهانی قرارگیرد و علیرغم همه ی تحقیقات انجام گرفته در عرصه های مختلف جامعه شناسی، مردم شناسی، هنری و زیبایی شناختی توسط محققان، اندیشمندان و سفرنامه نویسان داخلی و خارجی موضوع

وقف از دیده ها و دیدگاهها تا حدود زیادی پنهان بماند. مسجد امام خمینی (ره)، مسجد شیخ لطف الله، مسجد سید، مسجد جامع، مسجد علی قلی آقا و مسجد مصلی از جمله معروفترین و قدیمیترین مساجد اصفهان به حساب می آیند. جدول شماره (۴)

جدول شماره ۴: اماکن مذهبی موقوفی

شرح	واحد	شهرستان	استان	سهم شهرستان از استان
تعداد اماکن متبرکه اسلامی	عدد	۱۸۰	۷۳۷	۲۴/۴۲
مساجد	عدد	۱۱۶۶	۴۴۲۶	۲۶/۳۴
تکایا و حسینیه ها	عدد	۲۷۹	۹۴۴	۲۹/۵۹
تعداد اماکن مذهبی اقلیت ها	عدد	۶	۶	۱۰۰/۰۰

مآخذ: سالنامه آماری شهرستان اصفهان - اداره کل اوقاف و امور خیریه اصفهان ۱۳۹۰

شهر اصفهان با داشتن آثار باستانی ثبت شده متعدد و بی نظیرش در میان شهرهای ایران شاخص و ممتاز است و بیش از ۲۷۳ اثر باستانی مهم و با ارزش در این شهر وجود دارد که قسمت اعظم آن موقوفات شهر را تشکیل می دهد و دیدن این همه آثار شهری و هنری تجلی روح و هنر گذشتگان را به ما عرضه می نماید. موقوفات شهر اصفهان، اغلب در خارج از شهر دارای رقباتی است که در آمد آنها به حفظ نگهداری موقوفات کمک شایانی می کند و توسعه و گسترش شهر اصفهان در دوره های مختلف تاریخی با موقوفات بی ارتباط نیست. (Jamalzadah.1983:62)

جدول شماره ۵: تعداد موقوفات ورقبات

شرح	واحد	شهرستان	استان	سهم شهرستان از استان
تعداد موقوفات متصرفی و غیر متصرفی	عدد	۲۲۴۲	۱۲۲۳۰	۱۸/۳۳
تعداد رقبات متصرفی و غیر متصرفی	عدد	۱۰۵۱۹	۴۰۹۱۰	۲۵/۷۱

مآخذ: سالنامه آماری شهرستان اصفهان - اداره کل اوقاف و امور خیری

جدول شماره ۶: کاروانسراهای اصفهان ه اصفهان ۱۳۹۰

محمد یوشی عباباف	میرزا حسین	مشهدی ابراهیم	حاج محمد علی	حاج محمدرضا عرب	حاج محمد کاظم
سیورسات خانه	مرتضی خان	خسرو آقا	دخانیات	مغزی	حاجی محمد حسین
باراندازه	بخش	تیمچه	بروجنی	قیچی	نو
بانک استقراضی	حاجی حیدر	طوقی	فیل سازها	عرب ها	حاجی یوسف علی
حاجی باقر	دروازه در دشت	پاسنگ	عزیر الله	قهرودیه	شاه علی
زفریه	اردستانی ها	مرغ	شکریک	اناری ها	حاجی غلامعلی عصار
سفید	نکه میر اسماعیل	شماعی ها	آقا	میر حاج	خانی
جارچی	خوانساربه	حاج کریم	نالار	میرزا کوچک	مردار کشها

گلشن	باربند گلشن	فخر	کریم بوستی	هندوها	اسکرو
سار و تقی	حمدصادق خان	منجم	ملک	مخلص	سر چاه
شیشه گری	سه طبقه	بیکدلی	جلو خان میدان	بازار کفش دوزه	پست خانه
یاور	چهار سو مقصود	صفا	قالی بافها	حسن آباد	بوریا باقی ها
مسجد علی	مصطفی	ملا باشی	نادعلی	ببلی ها	میر پنج
مشهد باقر	حاج غلامرضا	محمد علاف			

مآخذ: مدل نگارنده با استفاده از درگاه الکترونیکی شهرداری اصفهان، www.isfahan.ir

انسان های خیر در هر دورانی به ایجاد هسته های اولیه محلات نو بنیاد یعنی مسجد، کاروانسراها حمام، بازارچه، سقاخانه و نظایر آن مبادرت نموده اند که نقش بسیار مهمی در توسعه شهر اصفهان داشته است. در این شهر موقوفات چون مساجد، کاروانسراها* جدول شماره (۶)، مدارس، حمام ها و بازارچه ها به صورت مجتمع در کنار یکدیگر و اغلب در بخش تجاری شهر قرار گرفته اند که معرف اندیشه های منطقی، اقتصادی و اصولی ساخت شهر در گذشته بوده است. (لطف الله هنرفر، ۱۳۴۶: ۳۳)

موقوفات و رقبات شهر اصفهان و مدیریت برنامه ریزی شهری

در اصفهان بعنوان یکی از بزرگترین شهرهای باستانی و اسلامی ایران زمین مسأله‌ی به نام موقوفات و رقبات وجود دارد که هرگونه دخل و تصرف در موقوفات آن به لحاظ عرفی و شرعی نه تنها جایز نیست بلکه موجب بدبینی و سلب اعتماد افراد نیکوکار و خیر نیز خواهد شد و این در حالی است که موقوفات و رقبات سهم قابل توجهی از اراضی و بناهای جغرافیایی اصفهان را به خود اختصاص داده است و به همین خاطر برنامه ریزان شهری، مسئولان و دست‌اندرکاران عمران شهری بدون در نظر گرفتن توزیع فضایی بناهای موقوفات و رقبات آن در شهر اصفهان نمی‌توانند به طراحی با اهداف جامع و قابل قبول دست یابند. پس اماکن موقوفی و رقباتی شهر اصفهان هم از نظر اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، فقهی و هم به لحاظ معماری به خصوص معماری اسلامی دارای ویژگی‌های خاصی است و به جهت جایگاه تاریخی و فرهنگی در چنان جایگاهی قرار دارد که از سوی سازمان یونسکو به عنوان شهری با میراث‌های فرهنگی متنوع به ثبت رسیده است. جدول شماره (۸)

پس شهر اصفهان به لحاظ پراکندگی جغرافیایی و توزیع فضایی موقوفات و رقبات با بافت‌های قدیمی و فرسوده شهری منطبق است و به علاوه بافت قدیمی این شهر با وسعتی در حدود ۱۳۰۰ هکتار نیاز به آن

چنان برنامه ریزی و مدیریت شهری توانمندی نیاز دارد که از یک طرف بازسازی، نوسازی و سالم سازی شهر را تأمین کند و از طرف دیگر آسیب پذیری و یا نابودی بناهای موقوفه و رقبه آن را به حداقل ممکن برساند. (Blake, 1999: 246)

جدول شماره ۸: اماکن موقوفی قدیمی اصفهان

ردیف	مساجد	آرامگاهها و بقاع	سقاخانه	مدارس قدیمی	پل ها
۱	مسجد جامع	هارون ولایت	سردر مجلسی	چهارباغ	سی و سه پل
۲	امام خمینی (ره)	درب امام	طوقچی	امامی	خواجو
۳	شیخ لطف الله	امامزاده شاه زید	آقا میرزا اسدالله روضانی	جده بزرگ	شهرستان
۴	حکیم	امامزاده اسماعیل	حاج آقا شجاع	جده کوچک	مازیان
۵	سید	امامزاده ابراهیم	پنجشنبه دین	جلالیه	چوبی
۶	آقا نور	بقعه الراشد خلی	سر در مسجد جور حیر	سلیمانیه	-
۷	رکن الملک	امامزاده جعفر	هارونیه	صدر بازار	-
۸	حاج محمد جعفر آاده	بقعه سنی فاطمه	درب گوشک	کاسه گران	-
۹	ذوالفقار	مقبره شاهزادگان	بیدآباد	ملا عبدالله	-
۱۰	علی	خواجه نظام الملک	قصر سردشت	میرزا حسین	-
۱۱	صفا	بقعه شهشهان	گرگ براق	ناصری	-
۱۲	خان	شیخ ابومسعود رازی	حاج علی	نیم آورد	-
۱۳	رحیم خان	مقبره بابا رکن الدین	آقانور	-	-
۱۴	ایلچی	مقبره بابا قاسم	ترک ها	-	-
۱۵	مقصود بیک	-	مسجد سید	-	-
۱۶	علی قلی آقا	-	تاج الدین	-	-
۱۷	مصری	-	مسجد لبنان	-	-
۱۸	قطیبه	-	-	-	-
۱۹	لبنان	-	-	-	-
جمع	۱۹ عدد	۱۴ عدد	۱۷ عدد	۱۲ عدد	۵ عدد

مآخذ: مدل نگارنده با استفاده از درگاه الکترونیکی شهرداری اصفهان، www.isfahan.ir

بنابراین در پایان این مقوله باید یادآور شد در بخش مدیریت برنامه ریزی شهری بر مبنی عامل وقف شناخت دقیق موقوفات، رقبات و ویژگی های آن ها به لحاظ شناسایی بافت های قدیمی موقوفات شهر از ضروریات عمده طراحان و برنامه ریزان توسعه شهری به حساب می آید و نیل به این هدف نیاز به پژوهش های بنیادی و کاربردی بسیار وسیع و جامع دارد و همچنین پرواضح است که نتایج حاصل از این مطالعات در نخستین قدم برای برنامه ریزی های توسعه شهری و سالم سازی بافت های قدیمی نه تنها نیاز جغرافی دانان، شهرسازان، برنامه ریزان، معماران و جامعه شناسان را برآورده می سازد بلکه از نظر حفظ آثار باستانی و اسلامی و میراث جاودان سنت وقف ارزش بسیار ارزشمند و فوق العاده ای دارد.

پیشنهادات، راهکارها، راهبردها، چالش ها و راه حل ها

۱. گرچه عامل وقف یکی از انگیزه های خصوصی و معنوی در افراد محسوب می شود و کسانی می توانند در این امور خیریه گام بردارند که دارای تمکین مالی و عالی نسبتاً خوبی باشند ولی در عین حال تشویق و ترغیب آحاد مردم به ویژه نیکوکاران و خیران در سطح یک جامعه به منظور عمران و سازندگی و همچنین ارائه خدمات رفاهی با رویکرد و بازدهی اقتصادی و اجتماعی می تواند نقش عمده ی در توسعه یک شهر به همراه داشته باشد.

۲. در عصر کنونی با توجه به تحولات و توسعه شهرنشینی بی رویه و احیاناً مواجه بودن دولت و مدیریت شهری و روستایی با کسری بودجه و سرانه به نظر می رسد در راستای ترویج فرهنگ وقف به لحاظ تبعات و اثرات مثبت آن در توسعه و خدمات شهری و روستایی دولت مردان ضمن شناسایی و دعوت به همکاری و همیاری نیکوکاران و خیران منطقه ی تحت پوشش آنان را نسبت به تبیین ثواب اخروی و دنیوی وقف توجیه و با تشویق آنان می توانند بخشی از نیازهای کالبدی و غیر کالبدی منطقه خود را تأمین کنند.

۳. امروزه در اکثر نقاط کشور ایران به لحاظ مشکلات اقتصادی و فاصله گرفتن مردم از مسایل معنوی و اخروی نسبت به دوران قبل در میان عامه ی مردم فرهنگ عامل وقف نه تنها کم رنگ شده بلکه می توان گفت که یک حس بی اعتمادی نیز در بین مردم بوجود آمده است که اثرات کاهش وقف در توسعه نیافتگی فضاهای موقوفی در جامعه بعضاً به سبب ناکارآمدی مسوولان و دست اندرکاران وقف، عدم ترویج اشاعه فرهنگ وقف، عدم نظارت دقیق بر کارکرد امور خیریه، مشکلات اقتصادی در زندگی افراد جامعه و بی اعتمادی مردم در مصارف صحیح مخارج خیریه به وضوح دیده می شود که در این مورد مدیران اجرایی و دست اندرکاران عوامل وقف باید ترتیبی اتخاذ نمایند نه تنها اعتماد مردم نیکوکار و خیر را جلب کنند بلکه باید در جهت افزایش محاسن اجتماعی و اقتصادی وقف گام های بلندی نیز بردارند.

۴. با توجه به کارکردها و کارایی های بهینه ای که عامل وقف در جهت توسعه شهری و یا مناطق روستایی دارد باید ترتیبی اتخاذ گردد که کلیه نهادها، ارگانها، ادارات و دیگر مؤسسات و یا افراد که به شکلی با کارهای عام المنفعه نظیر وزارت بهداشت و درمان، وزارت ورزش، وزارت علوم تحقیقات و فناوری، وزارت آموزش و پرورش، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، روحانیون و مبلغان حوزه های علمیه و محدثه، سازمان اوقاف و امور خیریه، شورای سیاست گذاری ائمه جمعه و جماعات سراسر کشور، سازمان صدا و سیما و بعبارت دیگر کلیه ی دستگاههای اجرایی کشور برای توسعه و آبادانی

و رفع مشکلات نیازهای محیط های تحت پوشش، خود را ملزم به تلاش و کوشش در راستای اجرا و توسعه فرهنگ وقف نمایند.

۵. امروزه با وجود اینکه عصر ارتباطات و فناوری است می توان با تولید فیلم های سینمایی و مستند، تدوین و تنظیم کتب درسی و آموزشی، جشنواره ها، همایش ها و سمینارهای عمومی و تخصصی، تمجید و تجلیل از مقام شامخ افراد خیر و نیکوکار، نامگذاری و نصب تندیس وافقان در نقاط مختلف شهر در گسترش و اشاعه ی فرهنگ صالحات و باقیات وقف گام های مؤثری را برای توسعه یافتگی برداشت.

۶. ترمیم ساختار مدیران و عوامل اجرایی اوقاف و به کارگیری افراد کارآمد، متخصص و تأثیرگذار و به روز کردن قالب و چارچوب سیستم سازمان امور خیریه با راهبردها و راهکارهای امروزه به منظور تقویت و احیای عامل وقف و همچنین علاوه بر تشویق و ترغیب همه ی شهروندان، خیران و نیکوکاران موجب کردن سازمان ها، مؤسسات، نهادها و وزارت خانه های دارای درآمد اقتصادی و تمکین مالی برای مشارکت در کارهای خیریه و ایجاد و احداث بناهای عام المنفعه که قطعاً با این شیوه می توان موجبات توسعه وقف و خدمات رفاهی و اجتماعی را در جامعه فراهم کرد.

۷. با رعایت همه جانبه و قانون و مقررات حاکم بر امور موقوفه و همچنین با رعایت حفظ حرمت خیران و نیکوکاران یکی از روش های که می تواند باعث بازدهی اجتماعی و اقتصادی سازمان های اوقاف و امور خیریه جهت همیاری به افراد بی بضاعت و کم درآمد شود تغییر کاربری برخی مکان ها و فضاهای موقوفی تحت پوشش به مراکز خدماتی و صنعتی با رویکرد توسعه اقتصادی است.

۸. برخی فضاها، مکان ها و مجتمع های موقوفی تاریخی مانند شهرهای اصفهان، تبریز، کاشان و دیگر شهرهای باستانی و اسلامی به لحاظ سبک معماری و قدمت تاریخی برای توسعه گردشگری داخلی و خارجی حایز اهمیت است که در اینگونه فضاها کالبدی دست اندرکاران و سازمان های امور خیریه می توانند با ارائه خدمات و سرویس دهی مناسب با رویکرد اجتماعی و اقتصادی در رفع تأمین نیازهای مستمندان و همچنین توسعه ی محیط های مربوطه تلاش کنند.

۹. گرچه در آیات قرآنی و روایات و احادیث نبوی و کلام ائمه معصومین (ع) احسان و نیکوکاری به افراد نیازمند و مستمند در قالب عامل وقف تأکید فراوان شده است ولی هنوز هم بسیاری از مردم کشور ما به

ویژه نسل امروزی نه تنها نسبت به جایگاه صالحات و باقیات عامل وقف آگاهی کامل ندارند بلکه نیز نسبت به مصارف و اهمیت نظام مقدس وقف بیگانه می باشند که در این راستا مسوولان و مدیران اجرایی شهرها با سیاست ها و برنامه ریزی های صحیح و مدون به روش های نوشتاری، گفتاری و تصویری در قالب های برنامه های متنوع و مختلف نظیر تهیه و تنظیم کتابچه، مجله، رسانه جراید، تراکت، بروشور، پیامک نویسی، برپای کنگره شعر و مقاله نویسی در سطح مقاطع تحصیلی و تکمیلی، برپای نمایشگاهها، برگزاری مسابقات فرهنگی و هنری پیرامون وقف و شیوه های مناسب دیگر و کارآمد می توانند شرایط و انگیزه وقف را در مردم ایجاد کنند.

۱۰. دعوت از کارشناسان و صاحب نظران عالی رتبه و اشخاص حقیقی و حقوقی خوش نام در صدا و سیما، دانشگاهها، نمازهای عبادی سیاسی جمعه و جماعات، سخنرانی ها، مجالس و محافل ملی و محلی برای گسترش و اشاعه فرهنگ غنی وقف ضروری به نظر می رسد.

نتیجه گیری

با سیری منطقی و مطالعه عمیق و دقیق در متون مختلف تاریخی و علمی به جامانده از آثار اندیشمندان و نویسندگان و همچنین آثار و میراث جاودان عام المنفعه کالدهای فضای و حتی غیرکالبدی موقوفی و وقف نامه ها در سرتاسر نقاط مختلف جغرافیایی سرزمین ایران باستانی و اسلامی به ویژه شهر موقوفی اصفهان در عرصه های تاریخی گوناگون به این نتیجه می رسیم که فرآیند وقف علاوه بر آثار و کارکردهای مذهبی، آموزشی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی آثار جغرافیایی مهمی به لحاظ توسعه شهری و روستایی جهت رفاه اجتماعی و خدمات رسانی با خود به همراه داشته و دارد و در اکثر مناطق و نواحی شهرهای کشور بلاخص شهر تاریخی اصفهان در دوران سلاطین و حاکمین ایرانی به ویژه دوران صفویه و انقلاب اسلامی به سبب بعد اعتقادی و مذهبی با اقتدار به قرآن کریم و ارکان و دستورات دین مبین اسلام به فرمایشات پیامبر اکرم (ص)، ائمه معصومین (ع) و عالمان و مبلغان دینی پدیده ی وقف به طور چشم گیر توسط مردم و حاکمین وقت آنچنان ترویج و گسترش یافته که نه تنها چهره ی جغرافیایی محلات را متحول کرده بلکه به لحاظ توسعه یافتگی و ارائه خدمات رفاهی عمومی و برقراری تعادل اجتماعی سیما و چشم انداز جغرافیای شهر را نیز به جهت عمران و آبادانی تغییر داده است.

نظام وقف در بین آحاد جوامع بشری از جمله کشورها و شهرهای اسلامی یک تعامل ذاتی و معنوی است که ریشه در فرهنگ و اعتقادات دینی مسلمان و افراد خیر و نیکوکار دارد و توسعه و تأکید در گسترش اشاعه ی عامل وقف و جلب واقفان در جامعه باعث تقویت روحیه همیاری، همبستگی، آبادانی و خدمات رسانی به عامه ی مردم می شود و می تواند بخش عظیمی از نیازهای اجتماعی و اقتصادی جامعه را تأمین کند و همچنین پشتیبانی بسیار خوب و قوی به لحاظ بعد مالی و اقتصادی برای کمک به دولت در جهت عمران و سازندگی و رفع مشکلات و معضلات مردم و جامعه است.

اهمیت و نقش وقف در توسعه یافتگی، تعادل اجتماعی، اقتصادی، کالبدی و تأمین کمبود خدمات رفاهی شهرها از جمله اصفهان به قدری نمایان است که در حد قابل توجهی فضاهای خدماتی، تجاری، کشاورزی، صنعتی، مذهبی، آموزشی و فرهنگی چون مساجد، کاروانسراها، مدارس، گرمابه ها، راه ها، کتابخانه ها، حسینه ها، سقاخانه ها، بازارچه ها، بیمارستان ها، درمانگاه ها، پل ها، قنات ها و... با نشأت گرفتن از جهان بینی الهی و اسلامی در سطح کمی و کیفی با بناهای موقوفی تاریخی و امروزی متنوع بطور واضح و ملموس در ساماندهی و آرایش سازمان فضایی شهر اصفهان هویدا است و از نتایج حاصل این تحقیق در می یابیم اراضی و مکان های وقفی در شهرهای اسلامی ایران به ویژه شهر اصفهان در دوره های تاریخی گذشته و معاصر نقش مؤثر و تعیین کننده ای در توسعه اجتماعی و اقتصادی شهر اصفهان داشته است.

بنابراین در پایان سخن باید یادآور شد در جهان کنونی امروز به ویژه در کشورها و شهرهای اسلامی الگوی وقف می تواند به عنوان یکی از زیر ساخت های توسعه یافتگی و خدمات رسانی به لحاظ دینی و مادی نقش عمده ای در عمران و آبادانی شهرها داشته باشد که در این راستا ضرورت دارد مدیران اجرایی و دست اندرکاران امور شهری در جهت احیای فرهنگ حسنه وقف بمنظور توسعه معماری و شهرسازی با رویکرد اجتماعی و اقتصادی گام های بلندی بردارند.

منابع

- ۱- آندره ریمون، «شهرهای بزرگ عربی اسلامی»، ترجمه حسین سلطانزاده، انتشارات آگاه، ۱۳۷۰.
 - ۲- امام خمینی، «تحریر الوسیله»، تهران، انتشارات موسسه نشر اسلامی، ۱۴۲۴ ه.ق.
 - ۳- استیرن، هانری، «اصفهان تصویر بهشت»، ترجمه جمشید ارجمند، تهران، انتشارات فرزانه، ۱۳۷۷.
 - ۴- بمانیان، دکتر محمد رضا «نگاهی به نقش موقوفات در ساماندهی فضاهای شهری (بانگه ویژه بر موقوفات اصفهان)»، فصلنامه مدیریت شهری، شماره ۲۱، پاییز ۱۳۷۸.
 - ۵- بی آزار شیرازی، عبدالکریم، «ترجمه بخش هایی از تحریر الوسیله»، قم، انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴.
 - ۶- پازوکی، ناصر و شاد مهر، عبدالکریم، «آثار ثبت شده ایران در فهرست آثار ملی»، تهران، انتشارات سازمان میراث فرهنگی و گردشگری کشور، چاپ اول، ۱۳۸۴.
 - ۷- پاینده، ابوالقاسم، «نهج الفصاحه»، انتشارات جاویدان، ج ۱ و ۲، ۱۳۵۶.
 - ۸- حاجی قاسمی، کامبیز، «فرهنگ آثار معماری اسلامی، بناهای بازار»، تهران، انتشارات روزنه، دفتر نهم، ۱۳۸۳.
 - ۹- دهخدا، علامه علی اکبر، «لغت نامه دهخدا»، تهران، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۵۰.
 - ۱۰- ریاحی سامانی، نادر، «چرا و چگونه وقف کنیم؟»، انتشارات سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۸.
 - ۱۱- سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، «نگاهی کوتاه به سنت نبوی وقف»، تهران، انتشارات دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۴.
 - ۱۲- سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، «صدقات جاریه»، تهران، انتشارات چاپخانه بزرگ قرآن، ۱۳۷۹.
 - ۱۳- سازمان حج و اوقاف و امور خیریه، «وقف میراث جاویدان»، تهران، فصلنامه های شماره ۵ بهار ۱۳۷۳، شماره ۷ پاییز ۱۳۷۳، شماره ۱۵ تابستان و زمستان ۱۳۷۵، شماره ۲۰، شماره ۳۸ تابستان ۱۳۸۱.
 - ۱۴- سجادی، سید احمد، قاسمی، رحیم، «میراث حوزه اصفهان»، تهران، موسسه فرهنگی مطالعاتی الزهراء (س)، ۱۳۸۳.
 - ۱۵- سفرنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، تهران، ۱۳۴۵.
 - ۱۶- عبدالنبی قیم، «فرهنگ معاصر میانه عربی به فارسی»، تهران، انتشارات فرهنگ معصا، ۱۳۸۶.
 - ۱۷- عبید الکبسی، دکتر محمد، «احکام وقف در شریعت اسلام»، ترجمه احمد صادقی گلدار، انتشارات اداره کل حج و اوقاف، چاپ احمدی، ۱۳۶۴.
 - ۱۸- عمید، دکتر حسن، «فرهنگ فارسی عمید»، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ هجدهم، ۱۳۶۲.
 - ۱۹- قرآن کریم، ترجمه استاد محی الدین مهدی الهی قمشه ای، قم، انتشارات موسسه کیهان، چاپ دوم، ۱۳۷۶.
 - ۲۰- کسایان، نصرالله، میرعلایی، احمد، «اصفهان»، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۸۳.
 - ۲۱- مافروخی، مفضل بن سعد بن حسین، «محاسن اصفهان»، ترجمه حسین بن محمد بن ابی الرضا، (۱۳۲۸).
 - ۲۲- مجلسی، علامه محمد باقر، «بحار الانوار»، ترجمه احمد عابدی، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۸.
 - ۲۳- همایی شیرازی اصفهانی، جلال الدین، «کتاب تاریخ اصفهان»، تهران، انتشارات هما، چاپ اول، ۱۳۸۴.
 - ۲۴- هنرور، لطف الله، «گنجینه آثار تاریخی اصفهان»، تهران، انتشارات ثقفی، چاپ اول، ۱۳۴۶.
- 33- Blake, Stephen P., (1999) Half the World: The Social Architecture of Safavid Isfahan, 1590-1722, Published by Mazda Pub, Oxford, England.
- 34- Blunt, Wilfrid, (1966), Isfahan: Pearl Of Persia, Published by Elek.

- 35- Trancik, Roger, (1986), Finding Lost Space: Theories of Urban Design, Published by John Wiley and Sons, USA.
- 36- Stevens, Roger, (1962) The Land of the Great Sophy, Published by Methuen, London, England.
- 37- Singer Caroline, Baldrige, Cyrus Leroy, (1936), Half the World is Isfahan, Published by Oxford University Press, Oxford, UK.
- 38- Pion, (2000), Environment and Planning, Published by Pion Ltd, London, England.
- 39-. Jamālzādah, Muhammad Alī, Jamalzadeh, Sayyed Mohammad Ali, Heston, W.L., (1983), Isfahan is Half the World: Memories of a Persian Boyhood, Published by Princeton University, USA.
- 40- Harold Vreeland, Herbert, Barnett, Clifford R., (1957), Iran, Published by Human.
- 41- Hooglund, Eric James, (1982), Land and Revolution in Iran, 1960-1980 Published by University of Texas Press, USA.
- 42-. Mohammadi, Ali, (2002), Islam Encountering Globalization, Published by Rutledge, New York, USA.

Archive of SID